

մը իրաւունք ունէր, երբ գերմանական զինա-
դադարէն քիչ մը վերջն իր մէկ ճառին մէջ
ցաւով սրտի կը յայտարարէր թէ յաղթուե-
ցանք ոչ թէ Վաղըիայէն կամ Ընդդիպէն, այլ
Գերմանիոյ զինուորական վարչութիւնէն, որուն
պատերազմի գերագոյն սկզբունքն էր՝ Պատե-
րազմի աստիճանէն բանէ յառաջ ռազմագիտա-
կան տեսակէտը, ցորչափ պատերազմը կը շարու-
նակուի, քաղաքագէտներու գործունէութիւնը
պիտի դադրի. քաղաքակրթական եւ բարոյական
տեսակէտներն իսկ ռազմագիտականին հանդէպ
երկրորդական դիրք բռնելու են: Ահա այս բո-
լորովին սխալ եւ կրնանք ըսել թէ նաեւ ան-
բարոյական սկզբունքովն էր, որ Բեղգիայի շե-
ղբորութիւնը բռնաբարուեցաւ, բեղգիական եւ
գաղղիական բազմութիւ գործատներ եւ քա-
ղաքներ կործանեցան, ընդժողովաներու պա-
տերազմով բազմութիւ նաւեր եւ մարդիկ ծո-
վամոյն եղան եւ — գերմանական սպաներու
աչաց առջեւ հայ ազգը իր կործանման դուռը
հասաւ: Ասոնք գործքեր են ստուգիւ, որոնց
Գերմանիոյ հանդէպ բնականաբար ընդհանուր
ատելութիւն եւ ապա թշնամութիւն պիտի հե-
տեւէր, որուն նաեւ զոհ եղաւ Գերմանիան:
Գերմանիոյ ժողովուրդը թրքական գազանու-
թիւններուն զարհուրելի ճշմարտութիւնը վերջ
ի վերջոյ իմացաւ: Բայց այլ եւս ուշ էր: Ցա-
ւակցութիւններն ու բողոքի ցոյցերը հետզհետեւ
սկսան շատնալ. բայց այն ատեն, երբ իր յաղ-
թապանք բանակը շորս գաշնակեցներուն կող-
մանէ արգէն զինութեան եղած՝ եւ ինքն իսկ իր
կարճատես քաղաքականութեամբը թշուառու-
թեան անդունդն հասած էր: Սակայն որչափ որ
ալ հայ ժողովուրդը մասամբ մը Գերմանիոյ
թրքամոլ քաղաքականութեան պատճառաւ իր
հաղաքաւոր ու բիրաւոր զաւակներէն զրկուե-
ցաւ, այսու հանդերձ երախտապարտ պիտի մնայ
այն նաեւ իր գերմանացի կարեկիցներուն եւ
բարեկամներուն, որոնցմէ ոմանք ինչպիսի են
Գր. Լեքսիոս, Պրոֆ. Գր. Մարկուարտ, Շտիր Եւն.
ամբողջ պատերազմի ընթացքին ամենամեծ ինք-
նատուրութեամբ եւ նախանձով հայուն դատը
պաշտպանած են հակառակ ամէն նեղութիւն-
ներու եւ արգելքներու: Յատկապէս ասոնց մօրին
ծնունդն է 1913ին հաստատուած Հայա-Գեր-
ման Ընկերութիւնը որ թէ պատերազմէն յա-
ռաջ եւ թէ մանաւանդ պատերազմի ժամանակ
անգնահատելի ծառայութիւններ մատուցած է
Հայ առաքապետներուն, ինչպէս նաեւ Գերմանիոյ
հայ գաղութին: Ընկերութեան շնորհիւ է, որ

Գերմանիոյ հայերը, որոնք բաւական մեծաթիւ
են, ոչ միայն տաճկական զինուորական ամենա-
դառն ծառայութեանն ազատ մնացին, այլ եւ
հնարաւորութիւն ունեցան տեղ տեղ խանութներ
բանալու եւ իրենց բնասուր ճարտարութեամբը
նաեւ ըստ բաւականի հարստութիւն քովէ քով
բերելու: Ով որ Ընկերութեան մասին մանրա-
մասն տեղեկութիւններ կը բաղձայ ունենալ,
կրնայ անոր պարբերաբար հրատարակած տեղե-
կագիրները ընթերնել: Մենք հոս պիտի ծան-
րանանք նոյնին աւելի նշանաւոր մէկ ձեռնարկին
վրայ որուն նաեւ Միաբանութիւնս մասնակե-
ցած ըլլալուն՝ խմբագրութեանս համար ալ
բնականաբար աւելի նշանակալից է:

* * *

Հայա-Գերման Ընկերութիւնը, որուն նպա-
տէն է Հայկական քաղաքակրթութիւնը Գեր-
մանիայի եւ Գերմանական Հայերու ծանօթա-
ցնել, նկատի ունենալով Գերմանիայի երբեմնի
կայսերական կառավարութեան մանաւանդ պա-
տերազմի ընթացքին հայ ազգին հանդէպ բռնած
վերջոյշէնալ շատ յանցաւոր քաղաքականու-
թիւնը, գաղափար ունեցաւ Վիեննայի Միւլ-
թարեան Հայերէն վեց հոգի Բերլին հրաւիրել,
Պարիսի եւ Ռուրի նշանաւոր քաղաքներու պէս՝
հոն ալ հայ անմեղ զոհերու յիշատակին համար
հանդիսական պատարագ մը մատուցանել տալու.
եւ այսու Գերմանական ժողովրդեան սրտին վայ-
րոյթն ու միանգամայն հայ ազգին հանդէպ տա-
ծած համակրութիւնն հրապարակաւ եւ հան-
դիսաբար յայտնելու համար: Միաբանութիւնս,
որ 1895ին նոյնպիսի նպատակաւ Պարիսէն եկած
հրաւեր մը շատ սիրով ընդունած եւ Պա-
տարագի համար Հ. Մէնէվիշեան առաքած էր,
այս անգամ ալ յօժարութեամբ ընդունեցաւ
առաջարկը եւ անմիջապէս Բերլինի կաթողիկէ
հասարակութեան եպիսկոպոսական փոխանորդին
գիմեց, որպէս զի հաճի Նորին Մեծութիւնը
տեղւոյն Ս. Հեռովիկի նշանաւոր եկեղեցին այս
սուրբ նպատակին համար մեզի արամազրելի
ընել: Նորին Մեծութիւնը իր հաւանութիւնը
թղթով մը ծանոյց Միաբանութեանս, որ նկա-
տելով թէ Բերլինի մէջ հայերէն առաջին ձայ-
նաւոր պատարագն է, որ պիտի մատուցուի,
որոշեց երաժեշտական նուագախումբով կատարել
զայն. եւ այսու ամենամեծ հանդիսականութիւնը
տալ արարողութեան: Եւ որովհետեւ Գեր-
մանիոյ ներքին խռովութիւններու եւ շոգեկառ-

քերու անկանոնութեան պատճառաւ անկարելի էր Միաբանութեան սանտոնքը ի միասին առնուլ՝ և Մովսէս Սրապեան որ քաջ հմուտ է թէ եւրոպական եւ թէ հայկական երաժշտութեան, կանխաւ բերլին մեկնեցաւ՝ հոն քառաձայն երգիչներու ինչպէս նաեւ նուագախմբին ղեկավարին խնդիրները Ս. Հետվիգի եկեղեցւոյ վարչութեան հետ կարգադրելու համար։ Եկեղեցւոյն երաժշտապետը ամբողջ գործքն իր վրան առնլով, ղեկավարութիւնները կարծուածէն աւելի շուտով հարթուեցան։ Իբր երգիչ՝ ուրոշուեցան Ս. Հետվիգի երգիչները, իսկ գործիքներու մասը յանձնուեցաւ Ալբրոնական նուագախմբին (Königliche Kapelle)։ Մինչ այսպէս և Սրապեան բերլին գերմանացի երգիչները գերմանական տառերով հայերէն երգերուն կ'ընտելացնէր, ասդին Վիլհելմ միւս չայրերը, որոնք էին Հ. Ն. Ալկինեան, Գր. Հ. Ա. Վատիկեան, Հ. Մ. Հապովեան, Հ. Փ. Մալճեան եւ Հ. Ս. Կոկեան, եկեղեցական զգեստներու փոխադրութեան, եւ մոնաւանդ անցագիրներու պատճառաւ ելած կնճռոտ ղեկավարութիւններու ղեմ կը մաքառէին։ Շնորհիւ Աւստրիոյ կառավարութեան աղետութեան եւ բարեացակամութեան՝ ասոնք ալ լուծուեցան. եւ Միլիթարեան չայրերը Հ. Ն. Ալկինեանի առաջնորդութեամբ 1919 Մայիս 7ին մեկնեցան դէպ ի բերլին, ուր հասան յաջորդ օրը. եւ չայա-գերման ընկերութեան գահերեցութեան, Հայկական Հանրապետութեան ներկայացուցչին՝ Գր. Կրինֆիլտի եւ Հայկական Հիւպատոսին՝ Պր. Աւետիքեանի կողմանէ մեծ պատուով ընդունուեցան։ չայա-գերման ընկերութեան խնդրանքովը երկու օր վերջը ժողովք մը գումարուեցաւ, որուն ներկայ էին նաեւ Հ. Ալկինեան եւ Հ. Վատիկեան. վերջնս այլոց գերմաներէն ճառ մը, զոր Հ. Վատիկեան Պատարագին սկիզբը պիտի խօսէր։ Բայց յարգոյ ժողովականները, որոնք անձնապէս շատ կը բաղձային ճառին արտասութեան, նկատելով որ խաղաղութեան պայմաններու հրատարակմամբ Գերմանիոյ մէջ քաղաքական հանգամանքները արտաքոյ կարգի սուր կերպարանք մը ստացած էին, աւելի խոհեմական համարեցան ճառը սգահանդիսի ծրագրէն հանել։ Նոյնպէս վախճանով որ արարողութեան նորութիւնն ու հանգիսականութիւնը կրնայ չափէն աւելի այցելուներ ձգել եկեղեցին, որ 4000 հոգւոյ հազիւ

կը բաւէր, կանխաւ արդէն 4000ի չափ տոմսեր տպուած եւ ցրուած էին. այնպէս որ առանց տոմսի անձինք այլ եւս պիտի չկարենային եկեղեցին մտնել։

Ամիսներով սպասուած ցանկալի Մայիս 14ը, որ սգահանդէսին որոշեալ օրն էր, վերջապէս ծագեցաւ։ Պատարագը թէպէտ ժամը 11ին պիտի սկսէր, բայց 10ին արդէն բացուած էր եկեղեցին եւ կարգադրիչ մասնախումբը աւանդաբար աչալընութեամբ եւ նպատակադէտ կարգերով հետզհետէ եկեղեցին լեցուող տոմսակաւոր այցելուներն իրենց տեղերը կը զետեղէր։ Հոս մասնախմբի անձինքներէն մեր շնորհաւորութեան եւ դրուատիքներուն արժանի են մասնաւորապէս Պր. Յ. Իմիրզէ եւ Պր. Միլլը Օհանձանեան, որոնք իրենց անձնական գործքերը ձգած՝ ամբողջ շաբաթ մը ժամերով սգահանդիսին պատրաստութիւններով զբաղեցան։ — Ներկայ եղողներուն մեծամասնութիւնը բերլինի կաթողիկէ հասարակութեան կը վերաբերէր։ Ներկայ էին նաեւ ամբողջ հայ գաղթականութենէն 100էն աւելի անցինք. Աւստրիոյ եւ Պարսից գեսպանները, Խաղիոյ ներկայացուցիչը եւ բաղնիքի ուսուցչականներ. նոյնպէս Գոկտորներ ու գիտնականներ։ Գերմանիոյ բոլոր նախաւորներուն ալ տեղեր պատրաստուած էին, որոնք սակայն խաղաղութեան խնդրով շատ զբաղած ըլլալուն՝ ներկայացուցիչներ միայն առաքած էին։ Եկեղեցւոյն վերջին տեղը գրաւուած էր, եւ քնարներու դաշնակաւորման ձայնական նախափորձերը կը ցուցնէին որ ժամը 11ը զարնելու վրայ է։ Քանի մը վայրկեանէն դադրած էին արդէն նախափորձերը, երբ Հ. Վատիկեանի նշանին վրայ երգիոնն իր վեհ եւ զիւթիչ ձայնով «Խորհուրդ խորին»-ի հրաշալի նախերգանքն սկսաւ։ Մեր լեզուն չի բաւեր բացատրելու համար մեր ազգայիններուն զգացածն ու ուրախութիւնը։ Շատերը տարիներով զրկուած իրենց հայրենիքէն եւ ազգային հնաւանդ գեղեցիկ արարողութիւններէն՝ հոգեպէս այնպէս ցնցուեցան, որ հոգեզմայլ տրամադրութիւններէ գրաւուած՝ սկսան սաստկօրէն արտասուել։ Իսկ աւանդ, որոնց երաժշտական ճաշակն աւելի կրթուած եւ կատարելագործուած է, ամենէն աւելի հիացած էին ձայնագրական առաւելութիւններով օժտուած եղանակներուն վրայ, որոնք ինչպէս օր. համար երկու Ագամեան աշխարհածանօթ երաժշտուհի քոյրերը կը յայտարարէին, նուագախմբին ընկերակցութեամբը արտաքոյ կարգի հմայիչ բնութիւն մը կը զգե-

նույն: Մեծ և շատ մեծ էր պատարագին նաեւ
Գերմանացիներու վրայ ձգած ապաւորութիւնը:
Ասոց համար ամէն բան նոր և գրաւիչ էր. մեր
զգեստները, պատարագողին լծագն ու գաւա-
զանը, աւետարանին խորանին ետեւէն շրջա-
բերելով համբուրներն իւր, վերաբերութիւնը,
քահանային սուրբ նշխարքը սկիհին վրայ բռնած
ժողովուրդն օրհնէին և ուրիշ նման ազգային
առանձնայատուկ արարողութիւններ երեւոյթ-
ներ էին, որոնք առանձինն առեալ արդէն ար-
տակարգի իրողութիւններ էին Գերմանացի-
ներուն լատինական պարզ ձեւերու վարժած
աչքերուն համար: Ահա ասոց վրայ աւելցան
մեր արեւելեան գեղեցիկ երգերը, որոնք ան-
մահ Այտնեանի ճարտար գրչին տակ մէյմէկ
հրաշալիքներ դարձած են: «Գերմանիա» օրա-
թերթը Գերմանացի այցելուներու բերնով կը
խօսի, երբ կը գրէ. «Հայերէն պատարագը
գրեթէ մի և նոյն մասերն ունի զոր ունի լատի-
ներէնը. թէև ազօթքները մեծաւ մասամբ բո-
լորովին ուրիշ բովանդակութեամբ են: Հայերէն
Չայնաւորը շատ մեծ շքեղութիւն և արարողու-
թիւններու պէսակսութիւն կը ցուցնէ, մինչդեռ
լատինականին մէջ աւելի ակնդէմ և սուրբ ծան-
րութիւնն ու վեհ պարզութիւնը: ... Արեւմտե-
կան Միութեան Միաբանութեան ընդհան-
րական Արքայո՛ր Այտնեանի կողմանէ ձայ-
նագրուած եկեղեցական քառածայն երգեցո-
ղութիւնը Ս. Հեռովգի երգիչներու խումբին
յանձնուած էր, որ և ամենափայլուն յաջողու-
թեամբ կատարեց: Ստուգիւ բոլորովին արտա-
կարգի յաջողութիւն մըն էր, որ և Հայերէն
այլ լիապէս գնահատուեցաւ: Ս. Հեռովգի խմբին
այս երաժեշտական ներկայացումներուն մէջ հայ-
կական երգեցողութեան ամենափսմ գեղեց-
կութիւնը ցայտուն կերպով երևան եկաւ. մեր
պաղատագին խնդրելով, մեր խնդագին ցնծու-
մով երկինք կը բարձրանային ներդաշնակ ձայ-
ները. մինչդեռ քահանաներուն երգեցողութիւնն
ինչպէս ամէն ծէսերու մէջ, աւելի միօրինակ էր:»

Չայնաւորին աւարտելէն վերջը՝ Հայկա-
կան գաղութը Միութեան Հայրերուն ճաշ-
կերպով մը տուաւ, որուն մասնակից էին մերձա-
ւորապէս 50 չափ ազգայիններ: Ամէնքն այ ան-
պայման ուրախութեան մէջ էին. և չէին գիտեր
թէ ինչպէս բացատրեն իրենց շնորհակալութիւնը
Միութեան Հայրերուն, որոնք հեռուէն եկած
անգամ մըն այլ ջերմացուցին իրենց սրտերը
ազգային սիրով և հանգէտով: Սկզբնի միջոցին
Գր. Գրինֆիլդ ամենուն կողմանէ ծառ մը խօսե-

ցաւ, որուն մէջ Միութեան Միաբանութեան
մեծամեծ արդիւնքները համառօտիւ մը գնա-
հատելէն վերջը՝ շնորհակալութիւն կը յայտնէր
Հայրերուն իրենց ազգանուէր զոհարելութեան
համար, որով ամէն խոշնգոտ և գգուարու-
թիւն ունէ՛ համարելով՝ իրենց փառաւոր Չայ-
նաւորով Հայութեան անուան վրայ նոր փայլ
մըն այլ աւելցուցին: Ասոր վրայ ոտք ելաւ
Հ. Ալիսեան և «արիւն մարտիրոսաց սերմ»
բրիտանութեան, խօսքն իրեն բնաբան առած՝
ցուցուց որ թէև հայ ազգին լծափած արիւնն
արտակարգի է, բայց ի զուր հեղաւայն արիւնը:
Յետոյ Բերլինի հայ գաղթականութեան ազգա-
սիրութիւնն ու միութիւնը դրուատելէն վերջը,
խնդրեց բաժանները բարձրացնել ի պատիւ
հայ ազգին ազատութեան, որուն յաջորդեց
«Կեցցէ Հայաստան, կեցցէ Հայաստան» ցնծա-
լիւ բացազանութիւնը: Հայրերը ժամը 5ին
Գր. Գրինֆիլդի, Պր. Աւետիքեանի, Պր. Իմիր-
զէի և Պր. Ս. Օհաննանեանի ընկերակցու-
թեամբ մեկնեցան Հայա-Գերման ընկերութեան
պաշտօնատունը, ուր սիրալիւ ընդունելութիւն
եղաւ իրենց Գր. Արսիսեանի, Շաիրի և Պ. Ռոտ-
բախի կողմանէ: Արեւն այլ օրուան համապատաս-
խան ծառեր խօսեցան, որոնց մէջէն ամենէն բն-
դարձաին ու միանգամայն նշանակալիցն էր
Գր. Արսիսեանի ծառը, զոր կարելի է երկու
գլխաւոր հատուածներու բաժնել: Առաջինը
դրուատիք մըն էր ուղղուած Միութեան Միա-
բանութեան, առանձնապէս շեշտելով, որ Մի-
ութեանները 200 տարիէ ի վեր Եւրոպայի և
հայ ազգին միջեւ միջնորդի դեր կը կատարեն.
և թէ՛ մասամբ մը իրենց արդիւնքն է, որ հայ
ազգը թէ գիտնականապէս և թէ առ հասարակ
քաղաքակրթութեն գրեթէ եւրոպականացած է:
Արիւրդ մասը նուիրուած էր տաճկական գա-
ղանութիւններուն և հայ ազգին ապագային,
զոր և շատ խոստմնալից կը գտնէր: Արդհետեւ
ստիպողական գործքի մը համար Գր. Արսիսեան
պիտի մեկնէր, Հ. Ալիսեան ջերմալիւ խօսքե-
րով շնորհակալութիւն յայտնեց Հայա-Գերման
ընկերութեան իր Միութեան Հայրերուն ցու-
ցրցած ընդունելութեան համար: Հանգիսի
խմբադիր՝ Գր. Հ. Ա. Մատիկեան ստիպուեցաւ
թմբագրութեան շնորհակալութիւնը լղծով
մը ծանուցանել նոյն ընկերութեան, որ իրեն
պաշտօն ստանձնած է Հայութեան գերագոյն
շահերը պաշտպանել, նպաստել անոր վերստին
կանգման և ծանօթացնել զայն Գերմանիոյ
ժողովուրդեան:

Ըմադն 17ին երեկոյեան ժամը 8ին Մխիթարեան Հայրերը մեկնեցան Բերլինէն, թողալով զայն իր՝ խաղաղութեան պայմաններու պատճառաւ սգով համակուած անմխիթար տրամադրութեան մէջ: Անճշտ լի պիտի մնան անոնց սրտին մէջ մեր ազգայիններուն հիւրասիրութիւնն՝ բայց մանաւանդ ազգասիրութիւնն, որով վառուած էին ամէն ալ եւ միջոցներ կը փնտռէին զայն նաեւ գործնականապէս ալ ցուցնելու համար:

ԵՍՐԻ. «ՀԱՆԴԻՍՐ»

ԱԶԵՏՈՒԹԵԱՆ ՁԵՐԲՈՒՄԸ ԺԵ—ԺԶ ԳԼՈՒԽՆ ԶԱՅՈՑ ՄԷՋ

Անոյ թագաւորութեան անկմամբ եւ Սեւեքերիժի Սեբաստիա փոխադրութեամբ բարձաւ Մայր Հայաստանի քաղաքական անկախութիւնը եւ երկիրն մատնուեցաւ այլակրօն թաւթարաց եւ Սեջուկեանց ծառայութեան: Նոր տէրերու իշխանութիւնն աւելի բռնապետութիւն էր, որոնք սուր եւ հուր առած ի ձեռին մահ սփռել, քանդել կործանել կը ձգտէին մանաւանդ քան շինարարել երկիրն, անդորրացնել եւ կենքը քաղցրացնել: Երկրին հին քաղաքակրթութիւնը կործանարար ասպատակութեանց եւ անհանդուրժելի հարկապահանջութեան զոհ կ'երթար: Ոչ կրօնի ազատութիւն եւ ոչ ապրելու իրաւունք չնորհուած էր ժողովրդեան: Յետին ստրկութեան կեանքը կ'ապրէր հայը: Այլեկեան նորակազմ պետութիւնն իւր գոյութեան կռուի մէջ՝ ի վիճակի չէր միջնորդել եւ բարեփոխել եղբարց դառն դրութիւնը Մայր երկրին մէջ:

Հայ սրտին հառաչներն լսելի են ժամանակակից յիշատակարաններէ, որոնք խօսուն բողբարկուներ կը ներկայանան ժամանակակից վշտին: Անէծք բռնաւորաց, պարտութիւն խաչի ոխերիմ թշնամիներուն, յաղթանակ քրիստոնէական գրօշին, ազատութիւն անտանելի լուծէն — ահա հայ սրտին անգագար մաղթանքներն՝ թափուած Լմենակալին գահոյից առջեւ:

Թէեւ տեղիս տեղիս ժամանակ ժամանակ կ'ամփոփուէր վիճակը՝ արգեամբք մնացորդ լուսանկան տներու հզօր բազուկներուն, երբ երկրին ինչ ինչ մասերու՝ սահմանափակ շրջանակի մէջ կը ստեղծուէր կէս անկախ դրութիւն մը, ուր ի զէն եւ ի զարդ կուռ վառուած ահ

եւ սարսափ կը սփռէին ինքնակալին վատազգի ծառաներուն վրայ, բայց երկար ժամանակ չէր կրնար դիմագրաւել ինքնապաշտպանութեան այս ոյժը, երբ մարդախանձ բռնապետը հզօր բանակով ոսոխ կ'ելլէին:

Այս կացութենէն գլուխ ամբռնալու երեք հնարաւորութիւն կար Ազգին առջեւ: Ահա՛ զէն ի ձեռին ընդվզել ի վեր ելլել լուծին դէմ, կամ համաձայնութիւն կնքել բռնապետներուն հետ զանոնք սիրաշահելով, եւ կամ դիմել քրիստոնեայ արեւմուտքի միջամտութեան:

1. Մահմեդական բռնութեան լուծն թութափելու համար աշխարհաժողով խորհուրդ կազմել չէր կրնար մտածուիլ ժամանակ մը, երբ երկիրն բաժնուած այլեւայլ բռնապետներու մէջ, շրջապատուած այլակրօն ժողովուրդներով, կարելիութիւն չկար միութիւն ստեղծել՝ բաւականաչափ ոյժ ի մի հաւաքելու համար, չկար նաեւ ասոր համար անհրաժեշտ արտաքին սահմանակից պետութեան մը միջամտութեան յոյսը, ուսկից ի հարկին թիկունք ակնկալուէր: Խաչաւորաց արշաւանքներն դէպ ի Ս. Երկիր յոյսի հեռաւոր նշոյլ մը ծագեցին թէեւ, արծարծեցան ազատութեան թեւերը, բայց իրենց սահմանին հեռաւորութիւնը չէր զօրեր մօտալուտ ներկայացնել այն ցանկալի ազատութեան ծագումը եւ փորձերու խրախուսել:

2. Աւելի խոհեմական էր թերեւս *modus vivendi* մը գտնել — մահմեդական գերիշխանութեան տակ, որ տակաւ տակաւ կրնար մինչեւ ի կատարեալ ազատութիւն զարգանալ: Ասոր համար թէ ներքուստ քաղաքագէտ հանձարի մը կը կարօտէր ազգն եւ թէ արտաքուստ անհրաժեշտ էր գտնուիլ արդար, իրաւասէր, հպատակաց բարօրութեան նախանձախնդիր իշխանութիւն մը, որուն հետ բանակցիլ կարելի ըլլար: Մահմեդական բռնապետը այսպիսի հող չէին ընծայեր: Անոնք իրենց իշխանական գահուն վրայ անապահով՝ բռնութեամբ միայն ի կայի կը պահէին իրենք զիրենք: Հայաստան դարձեալ երկու մրցակից պետութեանց՝ թաւթարաց եւ Սեջուկեանց, ապա Պարսից եւ Օսմանեանց ռազմադաշտն էր:

Այս միտքն սակայն բոլորովին օտար չէր Հայոց համար՝ նաեւ բռնապետներէն ոմանք զգացին թէ անշահ չէր ըլլար իրենց՝ եթէ երկրին քրիստոնեայ տարրը իրենց բարեկամ ունենային, որ իրենց ոսոխին յառաջախաղաղութեան առջեւ թուժէր մը կրնար կազմել: